

pojęcie „wolność” jest w jednym społeczeństwie brane za dobrą monetę, a w innym nie; jak „rzeczywistość” tego pojęcia jest utrzymana w społeczeństwie i jak — co jest nawet bardziej interesujące — „rzeczywistość tę jednostka albo cała zbiorowość może niekiedy utracić” (s. 25).

Mimo banalności wielu obserwacji poczynionych przez Bergera i Luckmanna teza o społecznym tworzeniu rzeczywistości posiada sens i trafia do przekonania czytelników o różnym doświadczeniu i zasobie posiadanej wiedzy.

Jerzy Czesław Suprewicz

Krystyna Lutyńska, Andrzej Paweł Wejland (red.): *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*, Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1983.

Od kilkunastu lat trwa w Polsce renesans badań socjologicznych. Prowadzone są głównie badania surveyowe. Rośnie w związku z tym zapotrzebowanie na publikacje metodologiczne. Ich znaczne rozproszenie lub elitarne nakłady powodują, że nie docierają one do wielu badaczy życia społecznego. Należy się spodziewać, że istniejącą lukę w znacznym stopniu wypełni interesująca praca wydana w 1983 r. pod redakcją K. Lutyńskiej i A. P. Wejlana *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*.

Recenzowana książka zawiera dwadzieścia trzy opracowania, prawie wszystkie już wcześniej publikowane, ale w wydawnictwach specjalistycznych o wąskim zasięgu odbiorców. Redaktorzy zbioru należą do łódzkiego ośrodka metodologicznego kierowanego przez profesorów J. Lutyńskiego i Z. Gostkowskiego. Od dwudziestu niemal lat prowadzone są tam studia nad technikami zbierania materiału faktograficznego, głównie w badaniach surveyowych (ankieta, wywiad). Wyniki ich prac publikowane były dotychczas w pięciu tomach pod wspólnym tytułem: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, redagowanych przez wspomnianych profesorów Lutyńskiego i Gostkowskiego. Od początku lat siedemdziesiątych ukazują się też zeszyty metodologiczne: „Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych” pod redakcją prof. Gostkowskiego. Dotychczas opublikowano siedem takich zeszytów. W roku 1978 metodologii badań kwestionariuszowych poświęcono cały tom ukazującego się w Łodzi „Przeglądu Socjologicznego” (t. XXX, red. prof. J. Lutyński). Warto również wspomnieć o *Szkicach metodologicznych* pod red. doc. Lutyńskiej z 1981 r. oraz o opracowaniach pytań metryczkowych sporządzonych przez P. Daniłowicza i P. B. Sztabińskiego. Obok tych publikacji zbiorowych z ośrodka łódzkiego wyszło też sporo artykułów metodologicznych publikowanych w „Studiach Socjologicznych”, małą poligrafia w Łodzi, a także językowo dość hermetyczna książka A. P. Wejlana *Analiza logiczna interrogacji i jej zastosowania w badaniach społecznych* (Ossolineum, Wrocław—Warszawa 1977).

Przypomniałem ważniejsze efekty dorobku naukowego łódzkich metodologów, gdyż omawiany *Wywiad kwestionariuszowy...* jest publikacją zaoferowaną tym razem szerszemu kręgowi odbiorców.

Publikowane artykuły zebrane są w pięciu częściach: 1. Wywiad kwestionariuszowy jako technika otrzymywania danych; 2. Pytania kwestionariuszowe jako narzędzie otrzymywania danych; 3. Wewnętrzna reakcja respondenta na py-

tanie w wywiadzie kwestionariuszowym; 4. Wartość danych z wywiadu kwestionariuszowego; 5. Sytuacja społeczna wywiadu kwestionariuszowego.

Wywiad kwestionariuszowy jest, według Lutyńskiego, techniką zbierania informacji opartą na wzajemnym komunikowaniu (s. 41). W odróżnieniu od innych technik, oprtych również na wzajemnym komunikowaniu, wywiad ma pięć istotnych cech (podaje tylko główne elementy tych określeń): 1. Komunikowanie się w wywiadzie kwestionariuszowym jest ustne. 2. W wywiadzie kwestionariuszowym zapisu wypowiedzi respondenta dokonuje członek ekipy badawczej: ankieter. 3. Wzajemne ustne komunikowanie w wywiadzie kwestionariuszowym występuje z reguły podczas naocznego kontaktu ankietera z respondentem, możliwe jest więc dokonywanie również obserwacji. 4. Wobec naocznego kontaktu pomiędzy badającym (ankieterem) a badanym, na proces zdobywania informacji w wywiadzie kwestionariuszowym oddziałują również inne czynniki, jak otoczenie, nastawienie psychiczne itp. 5. W przeciwieństwie do wywiadu swobodnego, wypowiedzi w wywiadzie kwestionariuszowym wywołuje się według jednego wzoru, identycznego dla wszystkich respondentów lub przynajmniej dla ich poszczególnych kategorii.

Z cechy 3 wynika, że Lutyński eliminuje z zakresu wywiadu kwestionariuszowego tzw. wywiad telefoniczny, co różni go od wielu metodologów anglosaskich. Wywiad telefoniczny (w literaturze angielskiej nazywany *the telephone interview*) jest, według tego autora, pewną odmianą technik ankietowych (*Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów*, [w:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 2, Warszawa 1968, s. 49).

Powyższe ujęcie wywiadu kwestionariuszowego wyznacza w zasadzie problematykę całego zbioru. I. Przybyłowska zajmuje się typologią wywiadów kwestionariuszowych (*Rodzaje wywiadów kwestionariuszowych*). Problematyka pytań rozwijana jest przez Lutyńskiego (*Pytanie jako podstawa wzajemnego komunikowania w wywiadzie kwestionariuszowym*; *Pytanie kwestionariuszowe i jego różne koncepcje*), a także przez J. Koniarkę (*Reguły poprawnego formułowania pytań kwestionariuszowych*). Zagadnienie psychicznej reakcji respondenta na sytuację wywiadu omawiane jest przez Lutyńskiego (*Procesy psychiczne prowadzące do odpowiedzi i próba ich typologii*), B. Tuchańską (*Model wewnętrznej reakcji respondenta na pytanie*), Przybyłowską (*Wywiad o wywiadzie jako technika otrzymywania informacji o wewnętrznej reakcji respondenta na pytanie kwestionariuszowe*). Wiarygodnością informacji otrzymywanych drogą wywiadu kwestionariuszowego zajmują się Gostkowski (*O poprawę jakości badań surveyowych*), Lutyńska (*Pilotaż pogłębiony*), Lutyński (*Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, ich rodzaje i możliwości*), M. Stefanowska (*Poczucie „nieadekwatności kulturalnej” a trafność odpowiedzi respondentów na pytania o czytelność książek*), Daniłowicz i Sztabiński (*Wiarygodność informacji uzyskiwanych w odpowiedzi na pytania metryczkowe*). I wreszcie najbardziej rozbudowana część poświęcona społecznej sytuacji wywiadu kwestionariuszowego omawiana jest przez Gostkowskiego (*O założeniach i potrzebie empirycznych badań nad wywiadem kwestionariuszowym*; *O potrzebie humanizacji masowych badań z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*; *Specjalne kategorie respondentów i ich postawy wobec wywiadów i ankiet w Polsce*), Lutyńskiego (*Wywiad kwestionariuszowy jako sytuacja społeczna*), Lutyńską (*Ankieterzy i badacze; Osoby trzecie i miejsce wywiadu*), K. Słomczyńskiego (*Wpływ oficjalnej i prywatnej sytuacji wywiadu na odpowiedzi*

respondentów w środowisku inteligencji) oraz J. Krak (*Style przeprowadzania wywiadu i konsekwencje ich zastosowania*).

Wśród tej mnogości zamieszczonych pozycji można zapytać, które z nich zasługują na największą uwagę. Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa, ponieważ każda z prac tego tomu wydaje się znacząca w zakresie poruszanej problematyki. Osobiście uważam jednak, że pewne prace zajmują znaczące miejsce na tle literatury światowej. Chodzi tu głównie o opracowanie koncepcji pytań kwestionariuszowych przez Lutyńskiego, analizę poprawności badań surveyowych Gostkowskiego oraz analizę pilotażu pogłębianego Lutyńskiej. Każda z tych prac dotyczy najbardziej istotnych problemów badań z wykorzystaniem kwestionariusza i stanowi pewien postęp w porównaniu z innymi publikacjami na ten temat.

Według Lutyńskiego, „pytanie — jest to zamieszczona w kwestionariuszu wywiadu lub ankiety wypowiedź badacza, najczęściej w formie zdania pytającego, skierowana do respondenta i żądająca od niego wypowiedzi określonej treściowo bardziej lub mniej dokładnie” (s. 112). Wyróżnia on cztery koncepcje pytania kwestionariuszowego: 1) koncepcja testowa; 2) koncepcja informacyjna tradycyjna; 3) koncepcja wskaźnikowa; 4) koncepcja informacyjna rozszerzona. Pytanie według koncepcji testowej jest traktowane jako pozycja (*item*) w teście i stanowi niesamodzielny składnik narzędzia pomiarowego. W ramach tradycyjnej koncepcji informacyjnej przez pytanie rozumie się jedynie żądanie jednostkowej informacji semantycznej, która wraz z innymi informacjami będzie służyć rozwiązaniu problemu, np. pytania dotyczące roku urodzenia, rodzaju wykonywanej pracy itp. Odpowiedź na pytanie ujmowane w koncepcji wskaźnikowej rozumiana jest jako wskaźnik interesującego badacza zjawiska. Pytanie takie można zdefiniować jako bodziec, który wywołuje reakcję będącą wskaźnikiem tego, o czym badacz chce się czegoś dowiedzieć (s. 119). Według koncepcji informacyjnej rozszerzonej pytanie należy rozpatrywać na szerszym tle procesu badawczego. Pytanie kwestionariusza jest dobre, gdy udzielane na niego odpowiedzi są zgodne ze stanem rzeczy, którego dotyczy. Zgodność taka ma miejsce wtedy, gdy badacz klasyfikując otrzymywane odpowiedzi nie zniekształca nadawanego im przez respondenta odniesienia do opisywanych przez nie zjawisk. A więc ocena wartości informacyjnej danego pytania zależy od: a) tekstu pytania zawartego w kwestionariuszu, b) klasyfikacji otrzymywanych odpowiedzi (z tego względu, że jest ona dokonywana zazwyczaj przez osobę kodującą, Lutyński nazywa je pytaniem kodera), c) stanu rzeczy, którego dotyczy pytanie. W procesie badawczym występuje on w postaci jednostkowego pytania badacza (które, jak wiadomo, jest inne aniżeli pytanie kwestionariusza). Dokonywana przez Lutyńskiego analiza wzajemnych relacji powyższych elementów jest wielce pouczająca dla praktyki badawczej.

Gostkowski wyróżnia pięć rodzajów zagadnień, które z różną trafnością mogą być badane drogą technik surveyowych stosowanych jako jedyna procedura zbierania danych (s. 218—219). Są to:

1. Poziom poinformowania respondentów o różnych dziedzinach życia. Najbardziej odpowiednie w badaniu tego zjawiska są techniki surveyowe, które przy założeniu, że respondenci nie będą ukrywać swej wiedzy (brak racjonalnych powodów), dają trafne wyniki.

2. Proste i naturalne fakty zewnętrzne, z którymi respondenci nie wiążą żadnych ocen ani zagrożeń wobec swej osoby, np. dane dotyczące zawodu, pochodzenia społecznego itp. Respondenci wprawdzie nie mają powodu do fałszo-

wania udzielanych informacji, ale nie są też zainteresowani w udzielaniu odpowiedzi poprawnych. Powodzenie surveyu zależy w dużej mierze od sposobu formułowania pytań, tudzież konstrukcji całego kwestionariusza.

3. Preferencje dotyczące wszelkiego rodzaju zachowań respondentów, np. konsumpcyjnych. Dane surveyowe nie dostarczają zadowalającej podstawy do ewentualnych przewidywań przyszłego zachowania badanych, powinny być w związku z tym uzupełniane o inny rodzaj informacji.

4a. Opinie na temat złożonych spraw, wypowiedzi na temat lojalności wobec własnej grupy, uznawane wartości, aspiracje życiowe itp. Wartość danych surveyowych bywa w tym przypadku zazwyczaj wątpliwa. Może to wynikać zarówno z braku właściwego zrozumienia przez respondenta abstrakcyjnych pojęć zawartych w pytaniach, jak też z drażliwości pewnych tematów, z efektu ankierskiego.

4b. Zewnętrzne fakty powiązane w odczuciu respondentów z silnie wartościującymi sądami, postrzeganymi zagrożeniami obrazu własnej osoby lub materialnych interesów czy też stanowiące dla respondentów tabu. Dane surveyowe powinny być w takich przypadkach uzupełniane o informacje uzyskiwane inną drogą, np. wiarygodne dokumenty, obserwacja itp.

Podstawowym celem pilotażu pogłębionego jest, według Lutyńskiej, ocena kwestionariusza jako narzędzia do pozyskiwania pewnego typu informacji od pewnego rodzaju respondentów. W związku z tym w pilotażu nie chodzi jedynie o „wypróbowanie” pytań — jak przyjęło się tradycyjnie uważać. Postulowana przez Lutyńską koncepcja pilotażu pogłębionego wymaga (s. 230): 1) uzyskania od respondenta odpowiedzi na poszczególne pytania kwestionariusza; 2) uzyskania od respondenta odpowiedzi na dodatkowe pytania tzw. pilotażowe (nie występujące w samym kwestionariuszu); 3) obserwowania reakcji respondenta podczas badań, a także pewnych spostrzeżeń dotyczących osobowości, otoczenia i sytuacji społecznej wywiadu. „Aby zrealizować wymienione wyżej cele — pisze Lutyńska — ankieter w czasie przeprowadzania wywiadu pilotażowego musi nie tylko — tak jak podczas każdego normalnego wywiadu socjologicznego — zadawać pytanie z kwestionariusza i zapisywać odpowiedzi respondentów. Zapisana odpowiedź respondenta zestawiona z poszukiwaną informacją (pytaniem badacza) pozwala na określenie, czy dana odpowiedź jest istotna. Natomiast jeśli chce się powiedzieć coś o trafności odpowiedzi, a właściwie o ewentualnych zastrzeżeniach w stosunku do ich trafności lub o przyczynach ich nietrafności, trzeba dysponować szerszymi danymi o wypowiedziach, zachowaniach, a zwłaszcza przeżyciach psychicznych respondenta. Stąd też ankieter w pogłębionym pilotażu musi jednocześnie prowadzić obserwację zachowań werbalnych i niewerbalnych respondenta, samoobserwację własnych zachowań i reakcji (w związku z niebezpieczeństwem powstania efektu ankierskiego), obserwację całej sytuacji społecznej wywiadu. Musi on także zadawać wspomniane już dodatkowe pytania pilotażowe, dotyczące bezpośrednio wymienionych wyżej procesów” (s. 230).

W zbiorze pewnych rzeczy jednak zabrakło. Chodzi głównie o zagadnienie tzw. pytań drażliwych. W wywiadzie jest to problem o szczególnej wadze. W literaturze anglosaskiej wiele na ten temat pisano. S. L. Warner opracował specjalną technikę (zwaną techniką „odpowiedzi przypadkowej”) zadawania takich pytań, opartą na prostych rachunkach probabilistycznych. Brakuje też zwężonej, praktycznie użytecznej analizy przydatności różnych kategorii pytań w zależności od typu badanej problematyki (zachowania, opinie, motywacje, wiedza). Sądzę

również, że korzystnym uzupełnieniem omawianej pracy byłoby dodanie choćby jednego artykułu dotyczącego kodowania zebranych informacji.

Powyższe uwagi bynajmniej nie pomniejszają wartości recenzowanej książki. Wprost przeciwnie, jestem zdania, że jest to pozycja oczekiwana przez socjologów (i innych badaczy życia społecznego), stanowiąca przykład rzetelnej pracy naukowej reprezentantów środowiska łódzkiego. Nakład 4000 egzemplarzy zapewne szybko zniknie z półek księgarskich.

Henryk Ogryzko-Wiewiórowski

Kazimierz Z. Sowa (red.): *Szkice z historii socjologii polskiej*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.

Dotkliwy brak podręcznika historii socjologii polskiej oraz nieliczne prace, traktujące wycinkowo tę problematykę, można potraktować jako przejaw słabej znajomości naszej socjologii narodowej, znajomości ograniczającej się najczęściej do kilku — jeśli chodzi o wiek XIX i pierwszą połowę XX — wybitnych, o uznanym autorytecie światowym postaci. Dominująca obecnie na świecie, również w Polsce, socjologia amerykańska, zarówno w jej wymiarze teoretycznym jak i empirycznym, jest u nas przyjmowana zbyt biernie. Traktując ją odtwórczo nie jesteśmy w stanie wpłynąć na jej rozwój, a nawet z powodzeniem adaptować do naszej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Rezultaty badawcze u nas są dalekie od osiągnięć amerykańskich. Przyczyn tego jest wiele. Zjawisko nawiązywania do socjologii zachodniej — w swym podstawowym wymiarze pozytywne — ma jednak pewien związek z nader ubogim potraktowaniem w polskim piśmiennictwie socjologicznym problematyki posiadającej w społecznej świadomości znaczenie szczególne. Są to, jak sądzę — pisze we „Wprowadzeniu” K. Z. Sowa — trzy wielkie grupy zagadnień: problem narodu, problem tożsamości kulturowej społeczeństwa oraz zagadnienie jego integralności i suwerenności politycznej (s. 40—41).

Prezentowana tutaj praca próbuje przypomnieć te wątki myśli socjologicznej, które eksponowane w pismach dziś już zapomnianych myślicieli, ściśle związane z tradycyjnie pojmowaną kulturą polską, jej wartościami, wzorami i stylami myślenia, w paru ostatnich dziesięcioleciach zepchnięte zostały na margines polskiego piśmiennictwa naukowego. Omawiana praca ofiarowana została — jak zaznaczono w dedykacji — profesorowi Pawłowi Rybickiemu w osiemdziesięciolecie jego urodzin i sześćdziesięciolecie pracy naukowej przez jego uczniów i współpracowników. Toteż część wstępna, autorstwa redaktora tomu, zawiera, oprócz „Wprowadzenia”, omówienie pracy naukowej profesora Rybickiego wraz z bibliografią jego prac. Spośród trzech części, z których składa się książka, pierwsza, zatytułowana „Na drogach i bezdrożach pozytywizmu”, jest poświęcona twórczości pięciu przedstawicieli nauki polskiej.

Poglądy Józefa Supińskiego (1804—1893), określanego mianem ojca socjologii polskiej, przedstawił J. Pragłowski w szkicu będącym „pierwszym względnie systematycznym wykładem jego (Supińskiego) socjologii” (s. 43). Naukowym koncepcjom obecnie prawie nieznanego Zygmunta Herynga (1854—1931), przedstawiciela kierunku mechanicystycznego w socjologii, poświęcił swoje rozważania Z. J. Bezwiński. Omówił on również twórczość innego mechanicysty — Leona Winiarskiego (1865—1915). Naturalistyczną koncepcję cywilizacji Erazma Majewskiego (1858—1922)